

Σταχωτής και μελετητής:
ὅταν ὁ δεσμός γίνεται ἀσφυκτικός

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ σταχωτής εἶναι ὁ καλὸς συνεργάτης τοῦ μελετητῆ-παλαιογράφου, ἀφοῦ εἶναι αὐτὸς πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλύτερη αἰσθητικὴ ἐμφάνιση ἐνὸς χειρόγραφου βιβλίου, φροντίζει γιὰ τὴν προστασία του ἀπὸ τὴ φθορὰ πού τοῦ ἔχει ἐπιφέρει ὁ χρόνος ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάστασή του ἀπὸ φθορὰς πού τοῦ προκάλεσαν ἐξωγενεῖς παράγοντες. Σπάνια διαπιστώνουμε νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετη σχέση, ὁ σταχωτής νὰ γίνεται δηλαδὴ ἐμπόδιο στὸ ἔργο τοῦ μελετητῆ. Σὲ αὐτές, τὶς λίγες ἀλλὰ ὑπαρκτές, περιπτώσεις ἀποφάσισα νὰ ἐπικεντρώσω τὸ ἐνδιαφέρον μου στὸ συνέδριο πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη τοῦ σταχωμένου χειρόγραφου βιβλίου, καὶ στὸ ὅποιο ἀναμενόμενο καὶ δίκαιο εἶναι νὰ τονιστοῦν οἱ ἀρετὲς τῶν σταχωτῶν, τῶν βιβλιοδετῶν καὶ τῆς τέχνης τους.

Γιὰ νὰ συζητήσω αὐτὴ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ νομίσματος, θὰ παρουσιάσω δύο παραδείγματα χειρόγραφων βιβλίων ἀρκετὰ ἀκραῖα, πού τὸ δέσιμό τους προκάλεσε σοβαρὰ προβλήματα στοὺς μελετητές· πρόκειται γιὰ παραδείγματα στὰ ὅποια οἱ σταχωτὲς τῶν χειρογράφων ἀντὶ νὰ τὰ προστατεύσουν ἀπὸ τὴ φθορὰ, εἶχαν τὴν πρωτοβουλία νὰ κάνουν ἐπεμβάσεις πού ἀναστάτωσαν σχεδὸν ἀνεπανόρθωτα τὴν ἀρχικὴ τους δομὴ.

I

Θὰ ἀρχίσω μὲ δύο χειρόγραφα βυζαντινὰ, τοὺς δύο διάσημους κώδικες πού σήμερα βρίσκονται στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Αὐστρίας, στὴ Βιέννη, καὶ φέρουν τοὺς ταξινομικοὺς ἀριθμοὺς hist. gr. 47 καὶ 48.¹ Εἶναι γνωστὸ πλέον σήμερα, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ κώδικες

1. Τὴν περιγραφὴ τῶν δύο χειρογράφων βλ. στὸ ἔργο τοῦ H. Hunger, *Katalog des griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 1, Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici*, Βιέννη 1961, 55-56. Τὸ περιεχόμενό τους δημοσίευσαν πρῶτοι οἱ Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta Patriarcatu Constantinopolitani* (τόμ. 1, Βιέννη 1860 καὶ τόμ. 2, Βιέννη 1862, ἐνῶ μὴ νέα ὀκτάτομη ἐκδοσὴ μὲ τὸν τίτλο *Das Register des Patriarchats*

του 14ου αιώνα αποτελούν δύο ενότητες του λεγόμενου «ιερού κώδικος» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, του χειρόγραφου δηλαδή βιβλίου στο οποίο καταγράφονταν οι πράξεις που εκδίδονταν από την εκκλησιαστική αρχή και ό,τι άλλο την αφορούσε.²

Η εποχή τής φυγής των δύο αυτών κωδικών από τον φυσικό τους χώρο, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, είναι γνωστή: ο Αυστριακός πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια 1555-1562 Augerius von Busbeck αγόρασε, σύμφωνα με τη δήλωσή του, τα δύο χειρόγραφα –μαζί με άλλα 250 περίπου, προερχόμενα και εκείνα από την Κωνσταντινούπολη– και τα πρόσφερε στην αυτοκρατορική τότε βιβλιοθήκη τής χώρας του.³ Δεν γνωρίζουμε σε ποιά ακριβώς κατάσταση βρίσκονταν τα χειρόγραφα όταν απομακρύνθηκαν από την Κωνσταντινούπολη. Οι μελετητές πάντως που προσέγγισαν τα δύο χειρόγραφα και ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με αυτά τα βρήκαν δεμένα με στάχωση που είχε γίνει στη Βιέννη το 1754, στην οποία έγινε έκτεταμένη εργασία συντήρησης το 1912. Είναι μάλιστα γνωστά τα όνόματα και του σταχωτή που ανέλαβε το 1754 να τα σταχώσει και των βιβλιοδετών που συντήρησαν τον εικοστό αιώνα την παλαιά στάχωση: πρόκειται για τον Gerard van Swieten και για τους Beer και Bick.

Δεν γνωρίζουμε την ποιότητα τής εργασίας του van Swieten, όμως οι δύο συντηρητές του 20ου αιώνα φαίνεται πως βρήκαν τη στάχωση του 1754 αρκετά καταστραμμένη, αν κρίνουμε από αυτά που σημείωσαν στο πρώτο παράφυλλο, ότι δηλαδή πολλά φύλλα που είχαν αποκοπεί τα συντήρησαν και τα συγκράτησαν στο σώμα του χειρογράφου.⁴ Κρίνοντας ωστόσο από τα ακόλουθα δύο περιστατικά, ή πρωτοβουλία τους αυτή προκάλεσε στους μελετητές αρκετά προβλήματα.

von Konstantinopel έχει αρχίσει να εκδίδεται από τους H. Hunger, O. Kresten κ.ά. (τόμ. 1, Βιέννη 1981), H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane κ.ά. (τόμ. 2, Βιέννη 1995), J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten κ.ά. (τόμ. 3, Βιέννη 2001), ενώ επίκειται η έκδοση και του τέταρτου τόμου. Κάποια κείμενα που δεν είχαν δημοσιευτεί οι Miklosich, Müller τα εξέδωσε ο H. Hunger, *Zu den Restlichen Inedita des Konstantinopler Patriarchatsregister im cod. Vind. hist. gr. 48, REB 24* (1966) 58-68.

2. Εκτός από τη βασική μελέτη του J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle* [Archives de l'Orient chrétien 12], που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1971, η ομάδα των βυζαντινολόγων τής Βιέννης που επανεκδίδει τα χειρόγραφα (βλ. σημ. 1) έχει αρχίσει να μελετά συστηματικά τους δύο αυτούς πολύτιμους σε πληροφορίες κώδικες και να εκδίδει επιμέρους μελέτες, παράλληλα με την έκδοση των περιεχομένων τους (H. Hunger, *Das Patriarchatsregister von Konstantinopel als Spiegel Byzantinischer Verhältnisse im 14. Jahrhundert, Anzeiger phil. – hist. Kl. Österr. Akad. Wiss.* 115 (1978) 117-136 και P. Canart, C. Cupane, H. Hunger, O. Kresten, G. Prato, *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel*, τόμ. 1, Βιέννη 1981).

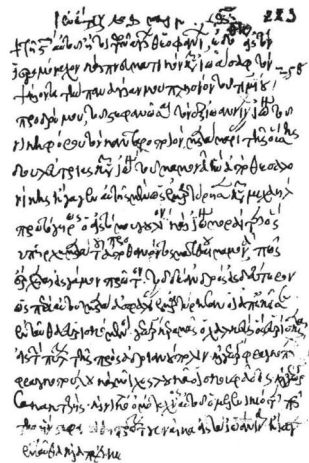
3. Δύο αυτόγραφα σημειώματα του Busbeck που σώζονται στα δύο χειρόγραφα δηλώνουν το γεγονός τής αγοράς: «Augerius de Busbeck comparavit Constantinopoli» (Vind. hist. gr. 47, φ. 2r και Vind. hist. gr. 48, φ. 221v). Δεν είναι πάντως γνωστός ο ακριβής αριθμός των ελληνικών χειρογράφων που αποκόμισε ο Busbeck και έφερε στη Βιέννη- βλ. περισσότερα H. Hunger, O. Kresten, *Das Register des Patriarchats*, 23 σημ. 1 και Γ.Π. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 15ου αιώνα* (κώδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, 39-40.

4. Βλ. όσα σημειώνω σχετικά και στη μελέτη μου *Ανεπίσημα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476* [Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών: Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία], Αθήνα 1988, 28, σημ. 1.

Το πρώτο περιστατικό. Μελετώντας το χφ hist. gr. 47 διαπιστώσαμε πώς ανάμεσα στα φύλλα 257 και 259 βρίσκεται ένα λευκό φύλλο, στο οποίο όμως δεν σημειώνεται, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ή άριθμηση 258 ούτε και κάποια άλλη, μολονότι το λευκό αυτό φύλλο αποτελεί οργανικό κομμάτι του χειρογράφου. Το γεγονός θα τὸ ἀποδίδαμε σὲ ἀπλή ἀπροσεξία τοῦ γραφέα πού ἀρίθμησε τὰ φύλλα, ἀν μιὰ κωδικολογικὴ ἔρευνα τοῦ ἄλλου χειρογράφου, τοῦ hist. gr. 48, δὲν σταματοῦσε τὴν προσοχή μας στὰ τελευταῖα φύλλα του. Ἐντοπίσαμε λοιπὸν πὼς τὰ δύο τελευταῖα φύλλα, τὸ φ. 223 καὶ τὸ φ. 224, ἔχουν διαφορετικὲς διαστάσεις καὶ διαφορετικὴ ποιότητα χαρτιοῦ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο χειρόγραφο, στοιχεῖα πού ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα, πὼς τὰ δύο αὐτὰ φύλλα συρράφθηκαν ἀργότερα στὸ τέλος τοῦ χφ hist. gr. 48, χωρὶς νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ τους θέση. Ἐξετάζοντας προσεκτικὰ τὸ φύλλο 223 βρισκόμε στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία σημειωμένο τὸν ἀριθμὸ 223, αὐτὸν δηλαδὴ πού ταιριάζει στὴ σημερινὴ θέση τοῦ φύλλου, ὁμως πῶ κατῶ, ἀνάμεσα στὴν τρίτη καὶ τὴν τέταρτη ἀράδα, διακρίνουμε στὸ δεξιὸ περιθώριο σημειωμένο καὶ διαγραμμένο μὲ μιὰ γραμμὴ τὸν ἀριθμὸ 258. Θυμίζω πὼς ἓνα φύλλο μὲ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἐντοπίσαμε πὼς ἔλειπε ἀπὸ τὸ ἄλλο χειρόγραφο, τὸ hist. gr. 47. Παρατηρώντας τὴ γραφὴ, τὸ χέρι δηλαδὴ πού ἔγραψε τὸν ἀριθμὸ 258, διαπιστώνουμε πὼς εἶναι τὸ ἴδιο πού εἶχε σημειώσει τὴν ἀρχικὴ ἀρίθμηση καὶ στὰ δύο χειρόγραφα· ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς 223 εἶναι γραμμένος ἀπὸ ἄλλο, μεταγενέστερο χέρι. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ, συσχετιζόμενη καὶ μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενο πού σώζεται στὸ φύλλο αὐτὸ εἶναι πολὺ μεταγενέστερο, μᾶς ὀδήγησε νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ φύλλο αὐτὸ βρισκόταν κάποτε λυτὸ ἀνάμεσα στὰ φύλλα 257 καὶ 259 τοῦ χφ hist. gr. 47 πρὶν ἀκόμα αὐτὰ ἀριθμηθοῦν· γι αὐτὸ εἶχε ἀριθμηθεῖ ὡς 258 καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού τὸ λευκὸ πάνω στὸ ὅποιο ἀκουμποῦσε ἔμεινε χωρὶς ἀρίθμηση.

Τὸ 1754 στὴν αὐτοκρατορικὴ τότε βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης ἔγινε μιὰ ἐκτεταμένη βιβλιοδετικὴ ἐργασία: ἀποφασίστηκε νὰ σταχωθοῦν ξανὰ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Τότε ἦταν πού ὁ van Swieten στάχωσε καὶ τὰ χειρόγραφα hist. gr. 47 καὶ 48 καὶ τότε μετατόπισε τὸ λυτὸ φύλλο ἀπὸ τὴ θέση του καὶ τὸ τοποθέτησε, λυτὸ πάλι, στὸ τέλος τοῦ χφ hist. gr. 48. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ στηρίχθηκε προφανῶς στὴ λογικὴ, ὅτι τὸ φύλλο εἶχε διαφορετικὲς διαστάσεις καὶ ἦταν ἀπὸ διαφορετικὸ χαρτί, ἄρα ἦταν ξένο ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ χφ hist. gr. 47. Τὸ 1912 ὁμως, μὲ τὶς νεότερες ἐργασίες συντήρησης πού ἔγιναν στὰ χειρόγραφα, οἱ Beer καὶ Bick ἐνσωμάτωσαν, συρράφανε δηλαδὴ τὸ λυτὸ φύλλο στὴ σημερινὴ του θέση. Ἔτσι, μὲ τὶς δύο αὐτὲς ἐνέργειες προέκυψε ἓνα χάσμα στὸ χφ hist. gr. 47 καὶ ἓνα «πλεόνασμα» στὸ χφ hist. gr. 48.

Ὅμως οἱ βιβλιοδέτες τῶν δύο χειρογράφων εἶχαν καὶ μιὰ δευτέρη ἀτυχὴ πρωτοβουλία, πού

Εἰκ. 1. Vind. hist. gr. 48, φ. 223

τή φορά αυτή είχε αντίκειμενο τὸ φύλλο πού σήμερα ἀκολουθεῖ τὸ φ. 223· πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ φ. 224. Τὸ φύλλο αὐτὸ εἶχε μιὰ περιπέτεια ἀνάλογη καὶ μιὰ τύχη δίδυμη μὲ τοῦ φ. 223: βρισκόταν καὶ αὐτὸ λυτὸ ἀνάμεσα ὁμως στὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου hist. gr. 48. Μὲ τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ 1912 οἱ δύο βιβλιοδέτες κόλλησαν τὰ δύο αὐτὰ λυτὰ φύλλα σὲ ἓνα «στέλεχος» –onglet, κατὰ τὸν γαλλικὸ ὄρο πού δηλώνει τίς στενὲς λωρίδες χαρτιοῦ πού χρησιμοποιεῖ ὁ σταχωτῆς γιὰ νὰ κολλήσει δύο λυτὰ φύλλα ὥστε νὰ ἀποκτήσουν «ράχη» καὶ νὰ μπορέσει νὰ τὰ ράψει– καὶ τὰ συστάχωσαν μαζί, σὰν δίφυλλο, στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου.⁵

Ἐκεῖνο πάντως πού ἐνδιαφέρει νὰ συγκρατήσουμε εἶναι, ὅτι ἡ ἐπέμβαση τῶν σταχωτῶν καὶ τῶν συντηρητῶν, ἢ πρωτοβουλία τους δηλαδή νὰ μετακινήσουν τὰ δύο φύλλα στὸ τέλος τοῦ χφ hist. gr. 48 καὶ νὰ τὰ συρράψουν ἐκεῖ, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ χάσουν οἱ μελετητὲς πού ἀσχολήθηκαν ἀργότερα μὲ τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα τὴν ἀρχικὴ εἰκόνα τῆς δομῆς τους καὶ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἀμμηχανία γιὰ τὴν παρουσία τῶν μεταγενέστερων αὐτῶν φύλλων στὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ ἱεροῦ κώδικα.⁶ Διότι στὸ φ. 223 σώζεται ἓνα κείμενο χρονολογημένο τὸ 1551: πρόκειται γιὰ μιὰ βούλλα, ἄδεια γάμου, ἐνῶ τὸ φ. 224 σώζει τὸν πρόχειρο σχεδιασμό, δηλαδή τὸ «παρασχέδιο» τοῦ κειμένου τεσσάρων πατριαρχικῶν ἀποφάσεων τοῦ 1476. Αἰταιτήθηκε λοιπὸν εἰδικὴ ἐνασχόληση καὶ ἔρευνα, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ λανθασμένη πρωτοβουλία τῶν σταχωτῶν καὶ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ἀμμηχανία πού προκάλεσε στοὺς μελετητὲς ἢ βιβλιοδετικὴ αὐτῆ ἀδεξιότητα.⁷

Ἡ παρουσία, πάντως, τῶν δύο αὐτῶν μεταβυζαντινῶν πράξεων μέσα στὸ σῶμα τοῦ βυζαντινοῦ «ἱεροῦ κώδικος» ὑποδηλώνει καὶ δύο ἀκόμα στοιχεῖα: πρῶτα, ὅτι οἱ δύο κώδικες βρισκόνταν στὴ φυσικὴ τους θέση, στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, τουλάχιστον ὡς τὸ 1551 πού γράφτηκε ἡ βούλλα τοῦ γάμου· καὶ ἔπειτα, πῶς ὑπῆρχε στενὴ συνάφεια καὶ συχνὴ προσφυγὴ τῶν μεταβυζαντινῶν ὀφφικιαλίων τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας στὴ βυζαντινὴ «νομολογία».

Στὴν ἀστοχὴ πρωτοβουλία νὰ ραφοῦν τὰ φύλλα στὸ χφ hist. gr. 48 ἦλθε νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο: τὸ ράψιμο τῶν δύο κωδίκων ἔγινε τόσο σφιχτό, πού δὲν ἄφηνε τὸ παραμικρὸ περιθώριο στὸ μελετητῆ νὰ διακρίνει τὴ συγκρότηση τῶν τετραδίων καὶ νὰ μπορέσει νὰ διαπιστώσει, ὅτι τὰ δύο αὐτὰ φύλλα ἦταν κάποτε λυτὰ. Μὲ τὸ νέο ὁμως ἐνδιαφέρον πού προκλήθηκε στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα γιὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης «ἀποδέσμευσε» τὸ χειρόγραφο 47 ἀπὸ τὸν ἀσφυκτικὸ αὐτὸ δεσμὸ τῆς βιβλιοδεσίας πού εἶχε τόσο δυσκολέψει τὴν κωδικολογικὴ μελέτη του.⁸ Ἦταν προφανῶς ἐπιστημονικὸ αἶτημα τῶν νέων ἐκδοτῶν καὶ μελετητῶν του, τῆς ὁμάδας τῆς Βιέννης· ἄς ἐλπίσουμε πῶς

5. Ἡ σημασία τῶν κειμένων πού σώζονται στὸ φ. 224 καὶ ἡ κωδικολογικὴ του ἰδιομορφία μὲ ἕκαναν νὰ τοῦ ἀφιερῶσω μιὰ ὀλόκληρη μελέτη· περισσότερα λοιπὸν γι αὐτὸ τὸ φύλλο καὶ γιὰ τὰ κείμενα πού παραδίδει βλ. στὴ μελέτη πού ἀναφέρω στὴν προηγούμενη σημείωση.

6. Οἱ Miklosich, Müller, *Acta Patriarcatu Constantinopolitani*, τόμ. 2, 570-574 ἀπλῶς δημοσιεύουν, χωρὶς σχόλια, τὰ κείμενα πού ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στὰ φύλλα αὐτά, ὁ H. Hunger στὸν Κατάλογό του δὲν σημειώνει κάτι σχετικὸ γι' αὐτά, ἐνῶ ὁ J. Dargouzès, *Le registre synodal*, 139-140 μιλά γιὰ «folios adventices».

7. Στὴν πιὸ πάνω μελέτη παρακολουθῶ ἀναλυτικὰ πότε ἐνσωματώθηκαν καὶ πότε ἐντοπίζεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν ξένων φύλλων στὸ χφ hist. gr. 48: ὁ.π., 23-29 καὶ 43-48.

τό ίδιο θα γίνει και για το χειρόγραφο 48, ώστε να αναδειχθεί η άρχική συγκρότηση αυτών των τόσο σημαντικών κωδίκων.

II

Για να παρακολουθήσουμε το δεύτερο παράδειγμα άστοχης βιβλιοδετικής πρωτοβουλίας θα μείνουμε στον ίδιο χώρο της καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, στο Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, θα μετακινηθοῦμε ὅμως λίγο στο χρόνο για να παρατηρήσουμε μιὰ ἄλλη ἐπέμβαση σταχωτῆ, πολὺ πιὸ ἐκτεταμένη τῆ φορά αὐτῆ καὶ ἐπομένως πιὸ δύσκολη στὴν ἀποκατάσταση. Θὰ ἀναφερθῶ στὴν περίπτωση τοῦ λεγόμενου «Κώδικος Α'», πού σώζεται στὸ Ἀρχιεπισκοπικὸ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν ἀναστάτωση πού ἔχει ἐπέλθει στὴν ἀρχικὴ δομὴ του ἐξ αἰτίας τῆς στάχωσης πού υπέστη τὸν 19ο αἰώνα.

Ὁ Κώδικας Α' εἶναι ἡ παλαιότερη σωζόμενη ἐνότητα «ἱεροῦ κώδικος» τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου καὶ περιέχει πράξεις πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1538 ὡς τὸ 1688.⁸ Ἡ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν ἔρευνα ἢ μελέτη του εἶναι προφανῆς καὶ ἐξίσου σημαντικὴ μὲ ἐκείνη τῶν δύο χειρογράφων στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε: καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐνότητες, μαζί μὲ τὰ σπαράγματα τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἱεροῦ κώδικος πού ἐντοπίστηκαν στὴ Σάμο,⁹ προσφέρουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀντίστοιχες μὲ αὐτὲς πού μᾶς ἔδωσαν οἱ δύο κώδικες τῆς Βιέννης γιὰ τὸν 14ο αἰώνα.

Ὅμως αὐτὸ πού ἀντικρίζει ὁ μελετητῆς τοῦ Κώδικα Α' εἶναι ἀπολύτως ἀπογοητευτικό: ξεφυλλίζοντας τὸ χειρόγραφο δὲν διακρίνει τὴν κανονικότητα πού περιμένει νὰ βρεῖ. Ἀντίθετα, βρίσκονται μπροστὰ σὲ μιὰ ἀταξία τέτοια, ὥστε ἡ παράθεση τῶν κειμένων νὰ μὴν ὑπακούει σὲ καμία λογικὴ, οὔτε χρονολογικὴ οὔτε ἐννοιολογικὴ.

Ἀλλὰ καὶ τὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν σὲ ἀμηχανία. Δύο διαφορετικὲς ἀριθμήσεις, ἡ μία κατὰ σελίδες καὶ ἡ ἄλλη κατὰ φύλλα, πού ὅμως δὲν παρακολουθοῦν ἡ μία τὴν ἄλλη, βρίσκονται σημειωμένες σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ χειρογράφου· μιὰ τρίτη σὲ μεγάλο τμήμα του· ἄλλα ἴχνη ἀριθμήσεων σὲ μεμονωμένα φύλλα ἢ ἐνότητες φύλλων. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα πού

8. Πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ χρονικὴ αὐτὴ περίοδος δὲν καλύπτεται μὲ πληρότητα: ἓνα μόνον, καὶ αὐτὸ ἐπικολλημένο, εἶναι τὸ κείμενο τοῦ 1538· ἀκολουθεῖ μιὰ ἐνότητα πού περιέχει τὸν Κώδικα Ἀφιερωμάτων, μὲ καταγραφὲς ἀπὸ τὸ 1564 ὡς τὸ 1590, καὶ τὰ περιεχόμενά του συνεχίζονται μὲ τίς καταγραφὲς πράξεων τοῦ Πατριαρχείου πού ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ 1609. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ πρώτου τμήματος πού περιέχει τὴν καταγραφή τῶν ἀφιερωμάτων ἀλλὰ καὶ γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ συγκρότησή τοῦ Κώδικα Α' βλ. στὴ μελέτη: Μ. Παϊζή-Ἀποστολοπούλου, Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰώνα στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Θεσμικὲς ὄψεις τῆς εὐσέβειας* [Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν: Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία], Ἀθήνα 2002, 35-67.

9. Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ "ἱερός κώδιξ" τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 16ο αἰώνα. Τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα* [Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν: Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία], Ἀθήνα 1992.

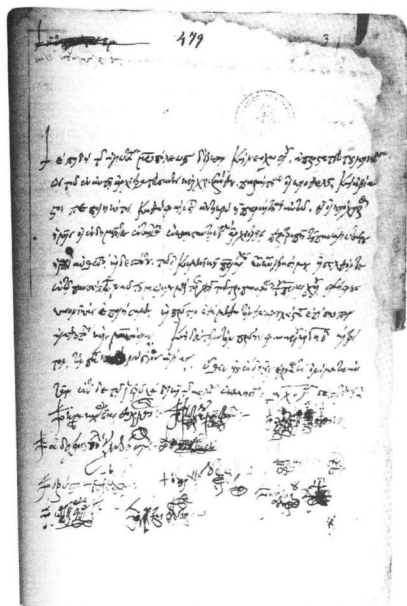
καθιστούν έκδηλη την διασάλευση που έχει ύποσσει ή αρχική δομή του κώδικα. Ωστόσο, αυτές οι πολλαπλές αριθμήσεις ήταν ταυτόχρονα και τα βασικά έργαλεία με τα οποία δουλέψαμε για να ξεδιαλύνουμε τη σύγχυση.

Για λόγους οικονομίας θα επισημάνω μόνο κάποια αποφασιστικής σημασίας στοιχεία, ώστε να παρακολουθήσουμε ευχερέστερα τη ζημιά που προκλήθηκε από το σταχωτή, όταν πήρε στα χέρια του τον κώδικα για να τον ξανασταχώσει.

Θα ξεκινήσω διευκρινίζοντας, πώς ολόκληρο το σώμα του κώδικα, άποτελούμενο σήμερα από 514 σελίδες, έχει έναιο ύδατόσημο που χρονολογείται περί το 1530, στοιχείο που συγκρινόμενο με όσα τεκμήρια μας δίνουν τα περιεχόμενα κείμενα, μάς οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι

ολόκληρος ο κώδικας συγκροτήθηκε το 1564 προκειμένου να χρησιμοποιηθεί από την πατριαρχική γραμματεία ως βιβλίο καταγραφής των αφιερωμάτων και των δωρεών που πρόσφεραν οι πιστοί προς το Πατριαρχείο. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό, στην αρχή του κώδικα δημιουργήθηκε ένα αλφαβητικό εύρετήριο, που θα καθιστούσε τη χρήση του λειτουργικότερη.¹⁰ Οί προθέσεις όμως αποδείχθηκαν πιό φιλόδοξες από την πραγματικότητα και η καταγραφή των αφιερωμάτων εξαντλήθηκε στο δέκατο μόλις φύλλο. Ανεξάρτητα όμως από τους λόγους που οδήγησαν στην περιορισμένη αυτή χρήση του κώδικα αφιερωμάτων, εύλογο ήταν οι μεταγενέστεροι να μην αφήσουν ανεκμετάλλευτο έναν δεμένο κώδικα με τόσα λευκά φύλλα διαθέσιμα. Άρχισαν λοιπόν το 1609 να καταγράφουν εκεί τις πατριαρχικές πράξεις και τις συνοδικές αποφάσεις, να τον χρησιμοποιούν δηλαδή ως «ιερό κώδικα» της πατριαρχικής γραμματείας. Όταν μάλιστα τα λευκά φύλλα καλύφθηκαν με κείμενα, κάποιοι νοτάριοι δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν και το λευκό verso γραμμένων ήδη φύλλων, άκόμα και τα λευκά φύλλα που υπήρχαν στην αρχή του κώδικα.

Η ενέργεια όμως αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, άνοιξε τους άσκους του Αιόλου. Διότι συνέβη, για παράδειγμα, σε φύλλο του κώδικα που στην μία του όψη υπήρχε το κείμενο μίας πράξης του 1616, να καταχωριστεί πολυ άργότερα στο

Εικ. 2. Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως,
Κώδικας Α', σ. 479

10. Στην εικόνα 2 διακρίνεται δεξιά ή έγκοπή που δείχνει, πώς πρόκειται για φύλλο που προέρχεται από εύρετήριο, διακρίνεται μάλιστα το γράμμα Μ στο άναμενόμενο ύψος.

verso του μιὰ πράξη τοῦ 1674. Ἦταν μιὰ πρακτικὴ ἀνορθόδοξη, πού ὅμως τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐνίοτε οἱ νοτάριοι τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ἀνεξήγητὴ ἴσως, μὲ σημερινὰ κριτήρια, πρακτικὴ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ἀφενὸς τὴ μεγάλη ἀξία τοῦ χαρτιοῦ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἀφετέρου τὴ σημασία πού εἶχε ἡ καταγραφὴ μιᾶς πράξης στὸν κώδικα: κύριος σκοπὸς ἦταν ἡ κατοχύρωση τῆς ἰσχύος της, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρει ἀπὸ ποιὲς ἄλλες πράξεις θὰ πλαισιωνόταν.

Σὲ αὐτὴ λοιπὸν τὴ μορφή ὁ κώδικας ἔφθασε κάποτε, τὸν 19ο αἰώνα, στὰ χέρια ἐνὸς σταχωτῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πρωτοβουλία – ἢ εἶχε τέτοια ἐντολή – νὰ «ἀποκαταστήσει τὴν τάξη», δηλαδὴ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν κειμένων. Πρόθεση ἀγαθὴ, καθὼς τὰ κείμενα τοῦ κώδικα, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού εἶχαν καταχωριστεῖ στὰ λευκὰ τῶν ἤδη χρησιμοποιημένων παλαιότερα πρώτων φύλλων του, δὲν παρουσίαζαν χρονολογικὴ ἀλληλουχία. Τὸ κριτήριό βέβαια τῆς χρονολογικῆς συνέχειας φαινόταν ἐκ πρώτης ὄψεως λογικὸ, ἀφοῦ ἡ πατριαρχικὴ γραμματεία καταχώριζε πράξεις στὸν ἱερὸ κώδικα μὲ τὴν σειρὰ μὲ τὴν ὁποία ἐκδιδόταν κάποια ἀπόφαση ἢ «ἀπελύετο» κάποιο γράμμα.¹¹ Αὐτὴ λοιπὸν τὴ λογικὴ θέλησαν νὰ ἀποκαταστήσουν στὸν ἐπίσημο αὐτὸ κώδικα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας: μιὰν αὐστηρὴ δηλαδὴ χρονικὴ ἀλληλουχία τῶν καταγεγραμμένων πράξεων. Αὐτὴ ὅμως δὲν ὑπῆρχε, γιὰ τοὺς λόγους πού περιγράψαμε πιὸ πάνω· ἡ ἐπιθυμία ὅμως νὰ ἐπιτευχθεῖ παρέσυρε τὸν σταχωτὴ στὴ μεγάλη ἀνακατάταξη τῶν φύλλων τοῦ κώδικα.

Στὴν προσπάθεια νὰ θεθοῦν τὰ κείμενα σὲ χρονολογικὴ σειρὰ ὁ κώδικας διαλύθηκε γιὰ νὰ ξαναθεθεῖ ἐξαρχῆς. Ἡ ἐργασία ὅμως προσέκρουσε σὲ ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια. Γιὰ παράδειγμα, στὸ verso ἐνὸς φύλλου στοῦ ὁποίου τὸ recto ὑπῆρχε μιὰ πράξη τοῦ 1607, ἄρχιζε τὸ κείμενο μιᾶς πράξης τοῦ 1674, ἡ συνέχεια τοῦ ὁποίου ὅμως συνεχιζόταν ὄχι στὸ recto τοῦ ἐπόμενου φύλλου ἀλλὰ στὸ verso, διότι στὸ recto βρισκόταν ἡδη γραμμένη μιὰ ἄλλη πράξη, ἄλλης χρονολογίας. Ὁ κώδικας ἦταν γεμάτος μὲ παρόμοιες περιπτώσεις. Πῶς νὰ τοποθετήσῃ λοιπὸν κανεὶς τὰ φύλλα του μὲ κριτήριό τὴ χρονολογία τῶν κειμένων; Πραγματικὸς κυκεώνας.

Τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ὡδηγοῦσε ἡ «χρονολογικὴ τακτοποίηση» εἶναι προφανές. Ὡστόσο δὲ στάθηκε ἱκανὸ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, δεδομένου ὅτι οἱ ἐμπνευστές του δὲν εἶχαν ἀντιληφθεῖ τίς ἀλλαγές χρήσης πού εἶχε ὑποστῆ ὁ κώδικας.

Μπροστὰ σὲ αὐτὲς τίς ἀνυπέρβλητες δυσκολίες ὁ βιβλιοδέτης προχώρησε σὲ λύσεις ἀπελπισίας: διέλυσε τετράδια τῆς ἀρχικῆς συγκρότησης τοῦ κώδικα, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ μετακίνηση τῶν φύλλων καὶ νὰ ἰκανοποιηθεῖ βεβιασμένα τὸ αἶτημα τῆς «χρονολογικῆς τακτοποίησής» του. Στὴν πραγματικότητα, συγκρότησε ἕνα νέο σῶμα, τὸ ὁποῖο μάλιστα στάχωσε ἐκ νέου τόσο σφιχτά, ὥστε νὰ χαθεῖ κάθε δυνατότητα νὰ διακρίνει πλέον κανεὶς ποιά τετράδια εἶχαν μείνει ἀνέπαφα. Ἡ ἐργασία πάντως ὀλοκληρώθηκε μὲ μιὰ νέα ἀρίθμηση τοῦ κώδικα, κατὰ σελίδες αὐτὴ τὴ φορὰ, πού σημειώθηκε στὸ κέντρο τοῦ ἄνω περιθωρίου.

11. Μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ λογικὴ αὐτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κώδικες πού σώζονται σὲ ἀρκετὰ πλήρη σειρὰ στὸ Πατριαρχικὸ Ἀρχειοφυλάκιο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο σωζόμενους ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο κώδικες, πού βρίσκονται σήμερα στὴ Βιέννη (Vind. hist. gr. 47 καὶ 48).

Άριθμηση Α	Άριθμηση Β	Άριθμηση Γ
	1	423
	2	481
	3	479
	4	489
	5	491
	6	483
	7	493
	8	497
α'	9	17
β'	10	13
γ'	11	15
δ'	12	3
ζ'	13	5

Η αντίστοιχία των τριών αριθμήσεων του Κώδικα Α'.

Ο πίνακας στην πλήρη του μορφή δημοσιεύεται στη μελέτη, Μάχη Παϊζή-Αποστολοπούλου, Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, *Αφιέρωματα και δωρεές...*, 40-42, 50-52.

άλλα λόγια, πρέπει να σέβεται και να εισακούει την έκκληση που ένας γραφέας, ο «ευτελής ιερομόναχος Θεόφιλος», διατύπωσε με ένα σημειώμα του πάνω στο φύλλο ενός χειρογράφου που άντέγραψε το 1518: «Παρακαλώ δε και λέγω... ίνα μή τις αναιδώς τολμήσει κατατεμείν αυτό... άλλ' ούτως ως εγράφη και έσταχώθη ύπ' έμου, ούτως μενέτω... Εί δε τὸ στάχωμα φθαρεί, πάλιν σταχωθήτω σῶον και άνελιπές, ως ύπάρχει».¹³

Με όσα περιέγραφα ίσως δεχθώ τις διαμαρτυρίες των βιβλιοδετών, που θα ύποστηρίζουν πώς ό σταχωτής δεν μπορεί να είναι και μελετητής.

12. Αυτή ή αναστάτωση προκάλεσε ανανάπητα έρωτήματα στους παλαιούς μελετητές που είχαν χρησιμοποιήσει τὸ χειρόγραφο στην προηγούμενη μορφή του. Ο Σταυράκης Αριστάρχης για παράδειγμα, που είχε αντιγράψει μεγάλο μέρος των περιεχομένων του τὸ 1863, όταν ζητά τὸ 1874 να αντιπαραβάλει τὰ αντιγραφέντα με τὰ πρωτότυπα, σημειώνει: «κατὰ τὸ τελευταῖον δέσιμόν του τινὰ έγγραφα έσκορπίσθησαν· άλλων δὲ λέξεις τινὲς έξηφανίσθησαν» ενώ ο Γεννάδειος Αραμπατζόγλου (*Φωτίειος Βιβλιοθήκη ήτοι έπίσημα και ιδιωτικά έγγραφα και άλλα μνημεία σχετικά πρὸς τήν ιστορίαν τοῦ Οίκουμηνικοῦ Πατριαρχείου, Μέρος Α'*, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. ια' σημ. 11) σημειώνει: «Ο κώδιξ Α κατὰ παλαιάν σελιδοποίησιν εις τήν σημερινήν πρώτην σελίδα φέρει αριθμόν 11, σημαίνοντος 11ου φύλλον. Άπωλέσθησαν τὰ πρώτα δέκα φύλλα».

13. Τὸ σημείωμα σώζεται στοῦ χφ Ίβήρων 809 (Λ 4929)· βλ. Λ. Πολίτης, Άγιορείτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα, *Έλληνικά* 15 (1957), 366.

Η αναδιάρθρωση που ύπέστη τὸ χειρόγραφο με αυτή τή στάχωση προκάλεσε τέτοια μετατόπιση των φύλλων, ώστε τὸ φ. 1 να τὸ βρίσκουμε σήμερα στο τέλος τοῦ κώδικα, να αντίστοιχεί στις σημερινές σελίδες 423/424, τὸ φ. 2 στις σελίδες 481/482, τὸ φ. 3 να είναι σήμερα οί σελίδες 479/480 ενώ τὸ φ. 9 να βρίσκεται στην αρχή, στις σελίδες 17/18.¹²

Περνώ στο συμπέρασμα. Τί άποκομίσαμε από τις άποκαρδιωτικές περιπτώσεις που περιέγραφα;

Θά ήταν άρκετὸ να διατυπώσουμε με έμφαση τήν αρχή, ότι ένα χειρόγραφο δεν πρέπει να άσφυκτιά μέσα στη στάχωση του, ώστε ὁ μελετητής να μπορεί να διακρίνει τήν κωδικολογική δομή του;

Ό όρος είναι αναγκαίος αλλά όχι άρκετός· τὸ κύριο συμπέρασμα πιστεύω πὸς είναι, ότι ὁ σταχωτής δεν πρέπει να έπεμβαίνει στην άρχική συγκρότηση τοῦ χειρογράφου. Με

άρχική συγκρότηση τοῦ χειρογράφου. Με

Ἵπερβολική, πράγματι, μιὰ τέτοια ἀπαίτηση, καὶ προφανῶς ἰδανική. Γιὰ νὰ ἀποδείξω ὡστόσο, πῶς πρόθεσή μου δὲν ἦταν σὲ καμία περίπτωση ἢ μεμπυμοῖρια ἐναντίον τῶν σταχωτῶν, τῶν λεπτολόγων αὐτῶν ἐργατῶν ποὺ συχνὰ διασώζουν κυριολεκτικὰ τὸ βιβλίον, θὰ ἀναφέρω κλείνοντας μιὰ ἰδανική περίπτωση ποὺ συνάντησα στὶς ἔρευνές μου· τὴν περίπτωση ἐνὸς προσώπου τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ συγκέντρωνε τὶς ιδιότητες τοῦ συλλέκτη, τοῦ μελετητῆ καὶ τοῦ σταχωτῆ. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζά. Ζοῦσε τὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ διέθετε μιὰ πλούσια βιβλιοθήκη χειρογράφων καὶ ἐντύπων, ποὺ ἀλίμονο σκορπίστηκε μετὰ τὸ θάνατό του καὶ δὲν ἔχουμε ἀκόμα κατορθώσει νὰ ἀνασυγκροτήσουμε παρὰ ἓνα μικρὸ μόνο τμῆμα τῆς. Τὸ γεγονός ὅτι ὄχι μόνον συνέλεγε χειρόγραφα ἀλλὰ καὶ τὰ μελετοῦσε τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ πολλαπλὰ ἴχνη ποὺ ἔχει ἀφήσει ἐπάνω τους. Ἐξετάζοντας ὡστόσο κάποια ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, ἐντόπισα ἴχνη τῆς δικῆς του γραφῆς σὲ «στελέχη», σὲ onglets ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴ στάχωση: στὴ στενὴ ἐπιφάνεια τοῦ χαρτιοῦ ἐντόπισα «θραύσματα» κειμένου γραμμένου μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Καρατζά. Σχολαστικὴ λεπτομέρεια, ἴσως· ὅμως τὸ στοιχεῖο αὐτὸ, συνδυαζόμενο καὶ μὲ ἄλλες ἐνδείξεις, μὲ ὀδήγησε νὰ ὑποστηρίξω, ὅτι παράλληλα μὲ τὸ πάθος του νὰ συλλέγει καὶ νὰ μελετᾷ χειρόγραφα, ὁ Καρατζὰς εἶχε καὶ τὸ ζῆλο νὰ τὰ σταχώνει ὁ ἴδιος – ἴσως νὰ εἶχε δημιουργήσει ἓνα μικρὸ βιβλιοδετικὸ ἐργαστήρι στὸ σπίτι του ἢ εἶχε κάποιον προσωπικὸ σταχωτῆ τὸν ὁποῖο μάλιστα τροφοδοτοῦσε μὲ τὰ ἄχρηστα χαρτιά του γιὰ τὶς βοηθητικὲς βιβλιοδετικὲς ἐργασίες.¹⁴

Μήπως ὅμως τώρα ἀντιστρέφω τὴν πρόταση καὶ ὑπαινίσσομαι, πῶς πρέπει οἱ μελετητὲς νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι καὶ σταχωτὲς; Ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω ὅτι θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο. Ὅμως σταματῶ ἐδῶ, φοβούμενη μήπως κατηγορηθῶ ἀπὸ τοὺς φίλους βιβλιοδέτες γιὰ ἀντιποίηση ἐπαγγέλματος.

14. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἔχω διατυπώσει στὴ μελέτη μου Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζά καὶ οἱ περιπέτειες τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. gr. 1375, *Ἑλληνικά* 49 (1999) 68–69.